

УДК 82–2:172.4"18"

Г. О. Гаджилова

Мирні концепти в українській історичній драматургії класичного періоду

... не молоком та медом, кров'ю,
сльзьми // тече він [край] і
тексти не перестане.

П. Куліш

У статті досліджується історіософська проблематика мирного співіснування, порушена українськими драматургами XIX – початку XX століття. Гостро реагуючи на екзистенційні проблеми свого часу, письменники актуалізують їх на історичному матеріалі. Вирішення гуманістичних проблем людства, шлях миру і любові, негуманність воєн, християнське всепрощення і збереження православ'я – ключові концепти історичної драматургії класичного періоду.
Ключові слова: п'єса, історіософська проблематика, мирне співіснування, національний герой, православ'я, гуманізм.

В статье исследуется историософская проблематика мирного сосуществования, поднятая украинскими драматургами XIX – начала XX века. Остро реагируя на экзистенциальные проблемы своего времени, писатели актуализируют их на историческом материале. Решение гуманистических проблем человечества, путь мира и любви, негуманность войн, христианское всепрощение и сохранение православия – ключевые концепты исторической драматургии классического периода.

Ключевые слова: пьеса, историософская проблематика, мирное сосуществование, национальный герой, православие, гуманизм.

The article analyzes the historiosofic problematic of peaceful coexistence raised by the Ukrainian playwrights of the 19th to early 20th century. Being so stormy reacted to existential problems of that time and they actualized it on historical events. Solving the humanistic problems of society, way of peace and love, inhumanity of wars, Christian forgiveness and preserve of orthodoxy are the main concepts of historical dramaturgy in the classical period.

Key words: play, historiosofic problematic, peaceful coexistence, national hero, orthodoxy, humanism.

В українській літературі класичного періоду письменниками актуалізується проблема мирного співіснування, що було закономір-

ним у тих історичних умовах: на початку ХХ століття відбулися два криваві державні перевороти, у другій половині ХІХ століття вийшли два нещадні для української культури царські укази (Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року). Серед київської інтелігенції, за висловом М. Старицького, з середини 60-х років ХІХ століття панував "безнадійний смуток" через владні репресії українства.

Написання творів на історичну тематику було передусім покликане прагненням письменників осмислити трагічні, історично переломні події, що відбувалися, бажанням порушити філософські й суспільні проблеми сучасної їм доби. Українські класики розгортають багатогранну історіософську проблематику, прагнучи осмислити шляхи й історію цивілізації, шукаючи відповіді на запитання "куди йде людство?", "чому виникають війни і ворожнеча, насильство і кровопролиття" і, безперечно, переймаючись долею людини, часто фатальністю і безпорадністю її існування, викликану, переважно, соціальними чинниками.

Гостро реагуючи на екзистенційні проблеми свого часу, письменники, зокрема Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Марко Онук, Іван Нечуй-Левицький, Корнило Устиянович, Михайло Старицький, Борис Грінченко, Іван Карпенко-Карий, Іван Франко, Леся Українка, Людмила Старицька-Черняхівська, Спиридон Черкасенко, Іван Кочерга, порушують їх на матеріалі історичному, намагаючись зображувати події, які найбільше відповідали б історичній правді.

Довгосотлітні утиски України примушували українців боротися за свої права з сусідніми державами, які періодично здійснювали експансію на наші землі. Війни точилися, передусім, між українцями і поляками, турками і татарами (читай: між православ'ям і католицизмом, православ'ям і мусульманством). Відповідно до суспільно-історичних подій історична література відбивала, передусім, конфлікт польсько-український. Вже у першій історичній драмі "Сава Чалий" (1838) М. Костомарова головна дійова особа констатує: "... не було б у нас [українців з поляками – Г. Г.] ні чвар, ні бунтів, жили б ми як брати, рідні із собою, коли б ви нас хоча як людей важили" (М. Костомаров) і поважали "з віків святий закон" (М. Старицький), тобто зважали на православну віру. М. Гоголь 1832 року у статті "Взгляд на составление Малороссии" писав, що український народ споконвічно мав "одну главную цель – ... сохранять чистоту религии своей" і що "религия... более всего связывает и образует народы". В україн-

ській історичній драматургії зображувались "освячені традицією епічні постаті" [3, с. 11], чия діяльність трактувалась як боротьба з поневолювачами і прагнення до створення самостійної державності. Національні герої, виведені драматургами, "об'єкти духовного та історичного поклоніння" (Е. Сміт), захищали людські права, свободи, гідність, культуру та релігію своєї нації, а не завойовували чуже. "Так будемо ж до смерти **борониться!**" [*виділення моє* – Г. Г.], – говорить полковник Василь Коваленко з п'єси Б. Грінченка "Серед бурі" (1897). У цій п'єсі йдеться про один із найжахливіших періодів в українській історії – часи Руїни. Це період (між 1657 і 1687 роками) політичної кризи Гетьманщини, який характеризувався безпорадністю широких верств населення, у який фактично точилася громадянська війна. У цей час Російське царство, Річ Посполита, Османська імперія й епізодично Швеція вели боротьбу за контроль над територіями, підконтрольними Війську Запорозькому, які стали ареною кровопролитних боїв: "Колотиться увесь безчасний край: // Нема ладу, бо голови немає..." (Б. Грінченко, "Ясні зорі"), "... Біда! Не знаєш, хто тут пан: чи Дорошенко, чи Ханенко, чи Самойлович, чи татарин, чи лях, чи запорожець!..." (І. Карпенко-Карий, "Гандзя").

М. Костомаров у трагедії "Переяславська ніч" (1841) і М. Старицький у п'єсі "Богдан Хмельницький" (1896) описують сильний гніт польського магнатства ("... Між тим в Переяславі жидова // На одкупі церкви святії держить, // Ксьондзи на людях їздять до костьолу, // І кожний день десятки неповинних // В тортурах або з голоду здахають..."; "Як грішників у пеклі дияволи – // Катують нас католики..." (М. Костомаров); "Церкви замикають... нещасний люд то по лісах ховається, то по шибеницях гойдається" (М. Старицький)), описують звільнення України з-під влади Речі Посполитої з допомогою укладеної угоди з московським царем, "як вільний з вільним, рівний з рівним". "Рідний цар по вірі"... українців "ризою од ворогів вкрива...", висловлює дійова особа головну причину і мету укладення угоди з Московією.

Богдана Хмельницького в однойменній п'єсі М. Старицького зображено національним героєм, здатним до державних дій та мислення. Гетьман прагнув мирного життя, збереження православ'я в Україні і сподівався, що "рідний цар по вірі" це зможе забезпечити його народові:

Богдан

А з ким?

З католиком чи знову з бусурманом?

Не ввірилась ще їхня кривда, ні?
А тут скріпля єдина грецька віра,
За котру люд кістками полягав...
Доволі вже руїн, пожеж і крові!

[виділення моє – Г. Г.].

М. Старицький актуалізує проблему мирного співіснування народів, зокрема українців з поляками і росіянами, і підкреслює, що це можливе за умови не "утиску душі його святині". І, як омріяний ідеал, звучать слова бандуриста:

Бандурист Напасників позбудемось лихих
І пишний край окрасим знов церквами.

Гуманістична думка М. Старицького рухалася в антивоєнному напрямі. У Юрка Довбиша з однойменної п'єси "оніміло серце од людської сльози". Данило (в п'єсі Старицького "Остання ніч" Степан) Братковський, керівник селянського повстання проти польських магнатів на Волині на початку XVIII століття, який є головною дійовою особою п'єси М. Старицького, декларує:

Так, наш псалом – всі віри поважають,
Не запрягать в ярмо душі живої,
Не гвалтувать над розумом чужим,
Не нищити у люду його волі
І не творить з братів собі рабів.

Про трагічні наслідки ворожнечі, страждання від братовбивчих воєн, їх негуманність висловлюється і Марко Онук (справжнє ім'я драматурга Семен Лук'янович Метлинський). Наскрізім у його п'єсі "Мотря Кочубеївна" (1861, 1864) є потужний християнсько-патріотичний пафос.

Події драм Б. Грінченка "Ясні зорі" (1894), "Серед бурі" (1897) хронологічно відбуваються в період Руїни, інтрига базується на трагічних тогочасних подіях, проте в центрі уваги драматурга – зламані людські долі, зокрема Оксани, яка в часи громадянської війни змушена обирати між чоловіком і батьком, що служать різним гетьманам ("Серед бурі").

Жорстокість світу, беззахисність простої людини будь-якої національності, жорна, які перемелюють людські життя і долі, особливо в періоди воєн, міжособних чвар – головна думка п'єси "Алмазне жорно" (1927) І. Кочерги. Події відбуваються у 1768–1769 роках, йдеться

про гайдамацькі повстання проти польських визискувачів. Письменник з природним для нього гуманізмом зображує страждання не лише українців, а й інших народів, зокрема євреїв.

Історія у п'єсах І. Кочерги ("Фея гіркою мигдалю", "Алмазне жорно", "Свіччине весілля", "Ярослав Мудрий") "розповідалася з метою повчання" [4, с. 225], звернення до історичної тематики було спробою розв'язання гуманістичних проблем людства. У "Песне в бокале" (1910) та "Ярославі Мудрому" (1946) автором зображувалися мудрі князі, які мали твердий намір карати кожного, хто зчинятиме заколот і розбрат на Русі.

Непримиренний польсько-український конфлікт породжував людські трагедії. Так, для Андрія Бульби (літературного героя повісті Миколи Гоголя "Тарас Бульба" (1842) і однойменної п'єси М. Старицького (1897), який діє в конкретно-історичних умовах початку XVII ст.), безтямно закоханого у польську панночку, дочку польського воєводи, щоб бути з коханою разом, є лише один шлях – зради своєму роду і народу. І ця зрада, як відомо, мала трагічні наслідки. Роздвоєність Марини Лисенко, сестри послідовного борця з поляками, закоханої у польського старосту, зображено в трагедії "Переяславська ніч" М. Костомарова (1841). Марина не може зрадити своєму народу і пробачити всі кривди, заподіяні поляками, і водночас не хоче жити без свого коханого поляка, тому приводить його до українських повстанців, готова прийняти смерть разом з ним. Закінчується трагедія християнським всепрощенням і перемогою православ'я: Марина іде у монастир, її брат Лисенко розкаюється у своїй жорстокості, староста викликає його на двобій, вони, примирившись, гинуть обоє:

Староста ... Помремо братами. Друже!
Дай руку, і нехай в примир'ї нашім
Примириться із Польщею Україна!..

Кохання та одруження з "ляхівками", за П. Кулішем ("Драмова на трилогія"), призводить іменитих українців до ополячення і зради Батьківщини. Кохання Ґандзі та польського магната Пиво-Запольського ("Ґандзя" І. Карпенка-Карого) змушує українку-козачку зректися своєї родини і призводить її до загибелі (в образі Ґандзі символічно зображено Україну). Трагічне кохання українки Мар'яни Завісної і польського князя Антося Корецького зображене в п'єсі "Оборона Буші" (1899) М. Старицького. Діється також за "часів Хмельниччини", ідеться про оборону жіноцтвом фортеці:

Мар'яна Родились ми з тобою в злу годину,
Між двох мечів – і доли нам нема!
Твій люд і мій в братерній січі гине;
Твій люд і мій – запеклі вороги;
Твій храм і мій – ненависні між себе...
І щастя тут знайшли б ми лиш на зраді...

Антось зростав в українській козацькій родині. Основним напрямом його виховання було громадянське виховання, покликане плекати високі моральні ідеали, почуття любові до Батьківщини, потребу у служінні їй. Образ Антося є надзвичайно цікавим, автор втілює свої думки про те, як можна виховати ідеальну людину з мирними і гуманними намірами, таку потрібну будь-якому суспільству. На його думку, це можливо за умов поєднання щирості і доброти, природи і національної культури, любові до Батьківщини (саме так виховувався поляк Антось) і широкого кругозору, який дає освіта (Антось здобув "по чужих краях" добру освіту): "там мудрі // домислились, що щастя всіх людей – // У лагоді, у братстві, у освіті..."¹. Взаємне кохання з ворогом в обставинах, зображених М. Старицьким ("Оборона Буші"), теж, як і для Андрія Бульби ("Тарас Бульба" М. Гоголя), і для польського старости ("Переяславська ніч" М. Костомарова), закінчується трагічно: Мар'яна підриває себе і Антося (з його згоди) у стінах окупованого поляками замку разом з ворогами. Мар'яна, захищаючи рідне місто, радіє, що оборонцям фортеці "... Господь дав найславнішу долю – // Своім життям заратувати край, // Дать супокій замученому люду..."

Поляк Антось, який народився у Польщі, а виріс і виховувався в Україні, справедливо вважає: "І на людській ріллі // Замість любові зійшла ненатла зависть, // А з нею й всі пекельні нагаї!"; "Який одчай! Жеч Посполита гине, // В руїні весь питимий руський край: // **Обом братам у лагоді – рятунок!**" [виділення моє – Г. Г.].

Незавершена драма "Колії (Українська драма з останнього польського панування на Вкраїні)" П. Куліша складається з однієї дії, в якій ідеться про початок збройного повстання українських селян і козаків проти польських панів та ксьондзів. Навіть "смирну овечку" – селянина козацького роду Карпа – "зробили вовком" пан, ксьондз і жид ("як ксьондз підладиться до пана та візьмуть на підмогу жида,

¹Освітня настанова була однією з головних і у членів Кирило-Мефодіївського братства. Детальніше про це – далі в тексті.

то зроблять що хоча"): пан забрав його дружину до своїх покоїв, а самого Карпа "завдав на каторгу в оранду" до жида Хаїма, від якого той згодом втік і пристав до гайдамаків.

Через своїх персонажів П. Куліш неодноразово наголошує на причинах народного бунту, які полягали, переважно, у насадженні католицизму в споконвічно православній Україні й своєвольстві тих, у кого в руках влада і гроші: "... як почала ваша братія панам до потилиці мозок повертати да заводити силоміць унію – пропала справа [...]. От ви й дожартувались із своєю унією! Отсе вам у наших попів хавтури одбивати! Отсе бороди їм урізувати! Отсе вам дзвіниці на комори перероблювати! Отсе вам старосвітські дзвони на гармати переливати!" – каже православний Титар польському ксьондзу.

Оскільки драма незавершена, складно говорити про ідейні настанови автора, проте проглядається незадоволення автора жорстокістю, проглядаються думки про безрезультатність і безсенсовість помсти: "... проклін усім, хто палить, коле, ріже!" – каже одна з дійових осіб п'єси "Цар Наливай" (1900). "... Куліш осуджував насильство, руйнівну силу повсталого люду... Його передусім лякала анархічна розлютованість віками гнобленої черні, яка у своїй кривавій помсті за наругу і насильства може змести з лиця землі не лише храми культури, духовні святині, але й заповіді загальнолюдської моралі" – влучно зауважує М. Жулинський [2, с. 26]. Ідеологічну позицію П. Куліша поділяли інші члени Кирило-Мефодіївського братства, зокрема В. Білозерський, М. Костомаров. Так, В. Білозерський, характеризує в одному з листів народні рухи, писав, що неосвічена людина "в пориві гніву страшніше звіра". Подібне явище народної несвідомості і люті, виявлені у погромах панів і демократично налаштованих народодлюбців-інтелігентів восени 1905 року, зображує Б. Грінченко у повісті "Брат на брата" (1907). М. Костомаров у п'єсі "Переяславська ніч" змальовує люту помсту українців над поляками ("народ, як дикий звір, розлютувався, // Все б'є, і ріже, й палить... Бідні діти // Об каменюки розбиває!.."), яку потім перемагає християнське всепрощення, актуалізоване у монологах православного священика Анастасія:

Тепер... настапа дві радості, і перша –
То християнська радість, щоб простити
Своїм врагам. Ти ще її не знаєш!
А друга – то диявольська радість,
Щоби потішитись над їх бідю: ти
Не знаєш і сеї... Ох, брате! Друга

...

Страшная радість і недовга, скоро
Її туга і мука заміняє –
А перша радість продовжиться довго,
Весь вік твій буде розважать тебе
І після смерті в вічну райську радість
Перейде...

Анастасій з допомогою слова Божого врозумляє свою паству, наворачтає українців на шлях миру і любові, і вони пробачають полякам усі заповідяні ними кривди.

Л. Старицька-Черняхівська ще в юності захоплювалась епохою Хмельниччини, писала з батьком М. Старицьким історичні романи; згодом написала історичну пригодницьку повість "Діамантовий перстень" (1929), основу якої склали події польського повстання 1830–1831 років. Л. Старицька-Черняхівська є авторкою соціальної драми "Аппій Клавдій" (1909) з давньоримського життя, п'єс "Гетьман Дорошенко" (1911), де висвітлює період Руїни, "Іван Мазепа" (1928), "Останній сніг" (1917), "Милость Божа" (1918) з української історії та на матеріалі українського життя. Шлях війни, помсти, ворожнечі завжди є трагічним і руйнівним. Про це говорить героїня драми "Гетьман Дорошенко", персоніфікована Мати-Україна:

Мати Поглянь-но сам – мій шлях встелили сльози,
Вони не тануть, в землю не ідуть,
Бо напилась вона доповна крові
Моїх дітей.

У письменників Україна часто асоціюється з жінкою, символічно візуалізується в образі матері. У п'єсі "Гетьман Дорошенко" Л. Старицької-Черняхівської Україна з'являється головному герою в образі рідної неньки: "Ріднесенька, вся в рам'ї, у латках, // Змордована, в крові побиті ноги..." Богдан Хмельницький з п'єси Старицького вигукє: "О Господи! Пошли вдові нещасній, // Україні, не розгубить дітей!" В історичній драматургії порубіжжя ХІХ–ХХ століть "об'єктом служіння виступала рідна земля, часто персоніфікована містичною візією (Л. Старицька-Черняхівська) або втілена в одному з жіночих персонажів твору (С. Черкасенко; "Гандзя", "Бондарівна", "Лиха іскра поле спалить, а сама щезне" І. Карпенка-Карого та ін.)" [3, с. 11]. Неймовірну красуню-козачку Гандзю (читай – Україну) підступно

шарпали усі сусіди: то викрадали поляки, то посилали її в дарунок турецькому султанові, а коли повернули українському гетьманові Ханенку, вона, яка кохала вельможного поляка, полковника Пиво-Запольського, з відчаю наклала на себе руки. Отака сумна доля України часів Руїни, що проектувалася на сучасні І. Карпенку-Карому події ("Гандзя", 1905).

Миролюбна і гуманна мета була у кирило-мефодіївців. Так, Василь Білозерський у своїх зізнаннях підкреслював мирні наміри братчиків: "Слов'яни не лише не думали використати освіту як знаряддя до повстання, а навпаки, освіту вважали запобіжним засобом проти кровопролиття і насильства". Засобом уникнення ворожечі вважав освіту і М. Старицький: "... опросвітить і пана, й козака, // І харпака, – та й помирить..." ("Оборона Буші", 1898). М. Костомаров підкреслював, що "українська нація творить собою особливу єдність пройняту духом рівності й братерства, що є її споконвічною властивістю".

Щодо шляхів здійснення програмних положень серед кирило-мефодіївців повної єдності не було. Одна частина, під впливом Т. Шевченка, відстоювала радикальні, революційні методи боротьби. Інша частина – М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш та інші, хто не підтримував насильства, – виступали проти революційних методів боротьби, вважали можливим втілити в життя свої ідеї мирними методами, шляхом реформ, розповсюдження освіти, пропаганди ідей товариства в душі християнської моралі. "Пани повинні звільнити своїх невільників і зробитися їхніми братами", – писав М. Костомаров у "Книзі буття українського народу". Так вчинив герой його однойменної п'єси Кремуцій Корд: готуючись до суду, він шляхетно відпустив своїх рабів – "варварів", віддавши їм усі гроші, отримані від продажу свого маєтку.

Драма "Кремуцій Корд" М. Костомарова відбиває деякі ідеологеми братчиків і позицію автора, рясніє автобіографічними алюзіями. Дія драми розгортається в Римі, в 25-му році від Р. Х., за часів правління імператора Тіберія, в основу сюжету покладено справжню подію. Основною колізією п'єси є засудження історика Кремуція Корда "... тюремным заключением на бессрочное время до нашего усмотрения...", а його твір "Аннали Римської республіки" – на прилюдне спалення. Протестуючи проти такого свавілля, ув'язнений без терміну Кремуцій відмовляється від їжі і гине. Тема імперської тиранії і збіги життєвих перипетій історика Корда й історика Костомарова схвилювали драматурга. Сам автор не повставав проти

влади і як віруюча людина мав монархічні погляди, а як історик очікував конституційної монархії, на той час "проект конституції Лоріс-Меліков уже подав цареві" [5, с. 113]. З одного боку, щиросердне ставлення до імператора, віра в нього як у помазаника Божого й у те, що Господь ним веде, були характерні для добрих християн тих часів¹. З іншого боку, як освічена людина Костомаров бачив тиранічний і кріпосницький імперський устрій. І все ж письменник не схвалював радикальних революційних вчинків, "у найсильнішому хвилюванні" він сприйняв звістку про вбивство Олександра II 1881 року, назвав цей вчинок "необміркованим і безцільним" [5, с. 112, 114], переживаючи, що за правління Олександра III ще більше зміцниться самодержавство.

Головний герой п'єси Кремуцій поводить себе шляхетно і порядно, відмовившись від присуджених йому маєтків страчених донощиків на користь їхніх сімей. Перед стратою донощик Сатрій змінюється, вражений благородним вчинком Кремуція, і просить пробачення: "Кремуцій! Я хотів тебе зла... праведен суд неба! Прости мене, Кремуцій, прости мене!" У цій сцені яскраво виявлено ідейні настанови Костомарова, що "треба власним прикладом всепрощення вплинути на ворога, викликати в нього співчуття до скривджених" [6, с. 37].

Драма примушує замислитися над шляхами історичного розвитку і людськими долями, стверджується, що антилюдський шлях не може бути прийнятним для жодного суспільства, п'єса є антиідеократичною.

"... Хронотоп античності, в якому алегорично розігруються ключові проблеми і тенденції українського суспільства..." [3, с. 12] актуалізовано також у п'єсах "Руфін і Прісцилла", "Оргія", "Адвокат Мартіан", "В дому роботи, в краю неволі", "У вавилонському полоні" Лесі Українки, "Аппій Клавдій" Л. Старицької-Черняхівської. На думку Лесі Українки, яку вона висловлює, виводячи образ Руфіна в п'єсі

¹Про канонічну православну віру Костомарова свідчать, зокрема, такі спогади Драгоманова: у Костомарова зберігалися гроші, зібрані "в 1862–63 рр. на видання українських популярних книг і перекладу Біблії". М. Драгоманов звернувся до нього по гроші, щоб видати Новий Заповіт у Кулішевому перекладі "за кордоном", тобто без дозволу св. Синоду, який мав монополію на видання Біблії для православних. "На се все Костомарів відповів мені, що ні за що не дасть грошей на виданє Нового Завіту не ухваленого св. Синодом" [1, с. 32–33].

"Руфін і Прісцілла" (1907), Римська держава занепадала через імперську політику, самовладдя, диктатуру можновладців. У трагічному образі Нартала з цієї ж п'єси символічно втілено долю поневолених народів.

Звернення до історичної тематики обумовлено прагненням письменників осмислити сучасні їм проблеми, пошуками шляхів їх вирішення, утвердження мирного гармонійного суспільства, способів виправлення світу. Одним із найпевніших способів письменники-класики вважали відстоювання православ'я і дотримання моральних устоїв, закорінених у ньому, зокрема ключового – любові до ближнього. Зображуючи трагічні людські долі в переломні історичні епохи, українські письменники прагнуть "гармонії всесвітньої" (Леся Українка), відстоюють право людини на повноцінне, мирне земне життя і шукають шляхів його втілення.

Література

1. Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров : життєписний очерк / М. Драгоманов. – Львів : Друкарня наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1901. – 42 с.
2. Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті / М. Жулинський // Куліш П. Твори : в 2 т. / М. Жулинський. – К. : Дніпро, 1989. Т. 1. – 1989. – С. 5–28.
3. Завірюхіна І. Г. Контекстуальна парадигма художньо-інноваційних процесів в українській драматургії кінця ХІХ – початку ХХ століття : автореф. ... канд. філол. наук. / Завірюхіна І. Г. – К. : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2011. – 19 с.
4. Кузякіна Н. Автопортрет, інтерв'ю, публікації різних літ, історія їх рецепції та інтерпретації, методика / Н. Кузякіна. – Дрогобич–Київ–Одеса : ВФ "Відродження", 2010. – 576 с.
5. Мордовцева В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі / В. Мордовцева // Пінчук Ю. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової : історіографічні нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій / Ю. Пінчук. – К. : Вища школа, 2005. – С. 80–122.
6. Шубравський В. Драматургія Т. Г. Шевченка / В. Шубравський. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1961. – 117 с.